

ՓՈԽԱՆ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆԻ

ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԳԸ ԵՐԷԿ ԵՒ ԱՅՍՈՐ

Ժամանակը մարդերու իրական կենսագիրն է։ Բնութեան մէջ ամէն բան հեռաւորութենէն փոքր կ'երևի, նոյնն է մարդոց պարագային։ Սակայն մեծ անձնաւորութիւնները չեն տժգունիր, չեն հիննար տարիներու հեռաւորութենէն, նման զուլս զործոց պատկերներու, որոնց հեռուէն պէտք է նայիլ, զանոնք ճիշդ կերպով տեսնել կարենալու համար։ Ահա թէ ինչու հանդիսաւոր զիտակցութեամբ, Ս. Յակոբեանց զինուորեալ Միաբանութիւնը իր յարգանքի տուրքը կը բերէ հանգուցեալ Պատրիարք Թորգոմ Սրբազանի յիշատակին, անոր մահուան յիսնամեակին առիթով։

Մեծ մարդոց հոգիին բացատրութիւնը պէտք է որոնել հոգիին մէջ այն ժողովուրդին, որուն ծոցածին զաւակներն են անոնք։ Անշուշտ բարեպաշտ մօր մը և ազնուամիտ հօր մը հոգիէն ստացած պէտք է ըլլան անոնք իրենց մեծութեան առաջին կայծերը, որոնք կեանքի ընթացքին խարոյկի պիտի վերածուէին, մեր Եկեղեցւոյ և ժողովուրդի կարիքներուն և ցաւերուն իբրև սպեղանի։ Մեծ մարդերը անտարակոյս անձնաւորեալ արտայայտութիւններ են իրենց ցեղին և ժամանակին. անոնց կեանքի պատմութիւնը պէտք է որոնել ոչ թէ հոյլ մը թուականներու և ծանօթութիւններու մէջ, որոնցմէ կը հիւսուի կենսագրութիւն մը, այլ լուսաբանութեանը մէջ այն ձգտումներուն և շարժառիթներուն, որոնք կը յատկանշեն անոնց ժամանակն ու միջավայրը։

Անոնք որ ճանչցան հանգուցեալ Պատրիարքը իր իղձերու անկեղծութեանը մէջ և մեր ժողովուրդի և Եկեղեցիի կարիքները, զգացին այդ օրերուն թէ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան զահակալ ըլլալու իր ընտրութիւնը նոր թուականի մը առաւօտը կը բանար այս Աթոռի երկնքին ներքև։ Սրբոց Յակոբեանց դարաւոր և մեծապանծ Հաստատութեան օրըստօրէ յարաճուն կարիքները այլևս անհրաժեշտ դարձուցեր էին որ երջանկայիշատակ Դուբեան Պատրիարքէն յետոյ, իր արժանաւոր աշակերտին յանձնուէր վերատեսչութիւնը Երուսաղէմի Աթոռին։ Այս համոզումը ոչինչ ունի իր մէջ պատրողական, որովհետև արդիւնքն էր ոչ թէ զգացումի՝ այլ սկզբունքի մը։ Այդ սկզբունքը այն մտածումն է թէ Հաստատութիւններու և համայնքներու կեանքին շինութեան գործը առաւելապէս կը կարօտի զիտակից ուժերու, որոնք երևան կու գան բարոյական առաքինութիւններով զօրացած գործիչներու միջոցաւ։ Գաղափար մըն է այս, որուն ճշգրտութիւնը սրաազրաւօրէն հաստատող զեղեցիկ ապացոյցները քիչ չեն եղած մեր ազգային կեանքին մէջ։ Հայութեան լաւագոյն օրերը կը զուգադիպին միշտ իր բարոյական մեծութեան թուականներուն։ Այդ թուականներէն իւրաքանչիւրին վերև կը սաւառնի դէմքն ու անունը հաւատքի և տեսիլքի մարդոց, որոնց մէջ միայն կրնայ ապրիլ Աստուծոյ Հոգին, առաջնորդութեան ճշմարիտ ոյժը։

Դործը դիւրին չէր անշուշտ, որովհետեւ երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Աթոռը զահ մը ըլլալէ աւելի՝ խաչ մը եղած է միշտ: Դժուարութիւնները այնքան մեծ էին որ հրաշքի մը կարիքը անհրաժեշտ պիտի ըլլար այդ պայմաններուն ներքեւ: Սակայն այնքան մեծ էր Միաբանութեան և ազգին վստահութիւնը Թորգոմ Պատրիարքի նկատմամբ՝ որ սիրով պիտի պահանջէր որ Դուրեանի հոգիով զեղուն մարդը զօրժէր այդ հրաշքը, որ դարերով կատարուած է արդէն այս նուիրական յարկին տակ: Հրաշք մը չէ՞ միթէ զարմանալի այն իրողութիւնը, որով իր ճակատագրին դէմ ամէն օր մաքառող մեր ժողովուրդը, դարէ դար ամէն կողմէ շարունակ վերջնոտնուած և անարգուած, կրցած է սակայն պահել հոս, Վիշտին սրբութիւնը և Յոյսին զօրութիւնը խորհրդաւորող այս Սուրբ երկրին մէջ, իր դերն ու դիրքը, հաւասար գետնի վրայ աշխարհի ամենէն հզօր ու յառաջագէմ քրիստոնեայ ազգերու կարգին:

Անոնք որ վհատութեան մուկ ժամերուն փորձուեցան երբեմն տարակուսիլ մեր ժողովուրդի հոգիի մեծութեան վրայ, թող զան հոս՝ ազգային արուեստի և դպրութեան հոյակապ գանձարաններու կողքին տեսնելու ազգային կամքի և հաւատքի այլապէս և գերազանցօրէն գմայլելի այն գանձարանը՝ ուր կը հանդիսադրուին մեռնիլ չզրկուող ցեղի մը լաւագոյն արգասիքները: Ազգեր ինչպէս անհատներ կ'ապրին գերազանցօրէն հոգեկանով, որմէ կախուած է կրօնին, զիրին և արուեստին զոյութիւնն ու յաւերժացումը: Մարդիկ ոչինչ կրնան իրացնել երբ բաժնուած կը մնան կեանքի գերագոյն այդ ալքիւրէն: Մարդոց մեծութիւնը կը չափուի այդ ալքիւրին բացուելու և անկէ կարելի օժանդակութիւն ընդունելու համեմատութեամբ: Աստուածային շունչէն թափուր կեանքերուն մէջ անասնական ինչ մը կայ որ կորստեան կը տանի մարդը: Առանց գերագոյն այդ ոգիին, ամէն օր մարդուն մէջ ապրող կենդանի տեսիլքին, մենք պատրանքի զօներ ենք: Առանց այդ կենդանի շունչին, մեր խօսքը բարբանջանք է, մեր սիրտը՝ մալձամաշկ, մեր մարմինը՝ խանձած ոսկրակոյտ, իսկ մեր զօրժը՝ անիմաստ շարժումներու տեսարան մը միայն: Մեր եկեղեցւոյ և ժողովուրդի մեծ առաջնորդները միշտ ունեցած են այդ ոգին, թէ՛ իրենց սրտին խորը և թէ՛ իրենց զրշին ծայրը, և այդ ոգիով առաջնորդած սերունդները:

Մարդեր կան որոնք կը պատկանին ժամանակին և մարդեր՝ որոնք ճշմարտութեան: Անոնք որ կը պատկանին միայն ժամանակին՝ սովորական մարդեր են, իսկ անոնք որ կը բացուին լոկ ճշմարտութեան՝ վերացական անձնաւորութիւններ: Մեծ մարդը ան է որ կրնայ պատկանիլ թէ՛ ժամանակին և թէ՛ ճշմարտութեան: Խղճի քաղցը հանդարտութեամբ կրնանք ըսել թէ հանգուցեալ Թորգոմ Պատրիարքը թէ՛ ճշմարտութեան և թէ՛ ժամանակի մարդն էր: Նման մեր եռամեծար հայրապետներուն, հանգուցեալին համար հայրենիքն ու ժողովուրդը անշամանդաղ ճշմարտութիւններ էին, որոնց պէտք էր միշտ հաւատարիմ մնալ ի զին ամէն զոհողութեան: Իսկ Հայ եկեղեցին անսահման զրօշ մը, Լուսաւորչի կանթեղը, որ կը լուսաւորէ թէ՛ մեր անցեալի սխրագործութիւնները և թէ՛ ապագայ վաղորդայնները: Այս մտատեսիլ մղումներու տակն էր որ ան զործեց տարիներով, Արմաշէն Սեբաստիա, Եգիպտոս և Երուսաղէմ, Եռանդով, սիրով և հաւատարմութեամբ, իրրեւ արժանաւոր քուրմը Հայ եկեղեցին:

Ունէ մէկէն աւելի, Նորին Ամենապատուութեան անառիկ իրաւունքն է Սաղմոսերգութիւն հետ կրկնել. «Այլ ես իբրեւ ձիթենի պտղալից ի տան Աստուծոյ»։ Իր զործունէութեան յիսուն տարիներու զեղեցիկ բարձունքին վրայ կեցած, անձնագործ յօժարութեամբ նուիրելէ վերջ ինքզինքը կոչումներու ամենէն խորհրդաւորին և ազնուականին, կրցած է բարձրանալ դարութենէ Պատրիարքութեան, շնորհիւ իր ամբասիր նկարագրին, իմաստուն լրջութեան, հոգեկան ուժին և արդիւնառատ զործունէութեան։ Ո՞վ հետեւաբար կրնայ Տիրոջ տան մէջ իրմէ աւելի համարձակութեամբ Սաղմոսերգել. «Այլ ես իբրեւ ձիթենի պտղալից ի տան Աստուծոյ»։ Իբրեւ բարձրաթուիչ եկեղեցական, միշտ բարձր եղած է Նորին Սրբազնութեան տեսակէտը, նման բոլոր անոնց՝ որոնք բարձրագոյն տեսիլքէ մը կ'առնեն իրենց ներքին մղումը։ Գաղափարաբանութիւն աւելի փրկելու սկզբունքը իր խղճին տիրական խորհուրդներէն մին է եղած, որովհետև չէ գիտցած ազդուիլ ատելութիւններէ, վերէն նայած է փոքրութիւններուն և նախընտրած է մարդերու և զործերու աւելի բարի և օգտաշատ կոյմերը տեսնել։ Ամենէն պիտի և պինդ դառնութիւններու մէջ մնացած է անխիբտ և խաղաղ, որովհետև իր զգացումներն ու գաղափարները կրցած են զանել իրենց ներդաշնակութիւնը։

Դժուար է անշուշտ արժէքներու համեմատական կշիռը կազմել, սակայն մարդիկ մեծ են համաձայն իրենց ձգտումներուն։ Անոնք որ կը խիզախեն իրենց անձին համար, իրենց անձը միայն կ'արժեն, անոնք որ կը պայքարին ի խնդիր աշխարհի բարիքներուն՝ աշխարհը կը գտնեն լուի, իսկ անոնք որ կը ձգտին իրենցմէ անդին, համայնական և յաւիտենական ճշմարտութիւններուն, մեծագոյններէն են մարդոց որդիներուն։ Որովհետև ով որ կը հաւատայ կարելիին՝ իմաստուն է անտարակոյս, սակայն ով որ կը հաւատայ յաւիտենական արժէքներուն՝ մեծ է, զգալով միշտ երկնքին բացուիլը իր զլխուն վերև։

Մեծ երազի մը իրագործումն է Հայ եկեղեցին, Լուսաւորչի առաքելական հոգիին կոթողը։ Խոր Վիրապի արհաւիրքէն չվախցող, տարիներով պայծառ տեսիլքի մը սեւեռուած հոգիին յայթանակը։ Պատմութեան բոլոր մեծ զործերը նախ երազներ, ծրագիրներ եղած են։ Երազ մըն էր երբեմնի Սողոմոնի զեղեցիկ տաճարը Փիւնիկեցի ճարտարապետի միտքին մէջ, ծրագիր մը՝ Մովսէսի հռչակաւոր արձանը Միշէլ-Անժի երևակայութեան խորը, երազ մը՝ այս անպատմելի տիեզերքը Աստուծոյ մտքին մէջ և երազ մը եղաւ անտարակոյս Հայ եկեղեցին Լուսաւորչի համար։ Երազը Աստուծոյ խորհուրդին արտայայտութիւնն է, շողը հոգիին, սանդուղը՝ մարդուն և երկնքին միջև։ Մեր ժողովուրդի գոյութեան զաղանիքը իր երազի ժողովուրդ մը ըլլալն է և մեր կեանքը զինն է այդ երազին։ Երազ կ'ըսեն մարդիկ ու կ'անցնին, առանց անդրադառնալու անոր ներքին իրականութեան։ Երազները մարգարէութիւններ են ապագայ իրագործումներուն։ Ինչ որ մեր հոգին կը յղանայ և կ'ըղձայ, շատ յաճախ տեսիլքի ձևով կը ներկայանայ մեզի։ Բոլոր մեծ իրագործումներու սահմանուած հոգիները յաճախանքի ներքև են երազներու, որոնց ետև միշտ կայ իրականութիւն մը որ ի յայտնութեան է։

Պատմութիւնը մարդերու կեանքին յիշատակարանը ըլլալէ աւելի, զազաւարներու և երազներու հանգէսն է: Ժիզը զոր ժողովուրդները կ'ընեն, շինելու իրենց հողին պատկերը: Քանի՜ ազգեր, երբեմն հօր ու տիրական, այսօր չունին իրենց հողին այդ պատկերը ազգերու պատմութեան պատկերասրահէն ներս, հակառակ իրենց թիւին և նիւթական յաղթանակներուն: Մեր եկեղեցական և ազգային տօները անթառամ պսակներ են անոնց՝ որոնց յաղթանակին հրաշքը և առերևոյթ պարտութեան առաքինութիւնը հաւասարապէս ճոխացուցած են մեր հողին գանձարանը: Ձեր միտքին աչքերովը դիտեցէք կարաւանը մեր սուրբերուն և հերոսներուն, ներկայացուցիչներ ուժի և բարութեան, որոնք տարագեղ ծաղկներու նման մեր պատմութիւնը շուշանեցին, առաքելական կրկէսի մը վերածելով այն հողը՝ զոր մեր ճակատագիրը ծփացող դրօշակը ըրաւ պատմութեան մահասփիւռ խորշակներուն:

Զիշդ է թէ երազի մը իրագործումն է մեր եկեղեցին. սակայն չի բաւեր երազը, աստուածային իմաստութիւն պէտք է տեսիլքով գոյաւորուածը տնտեսելու, իր նպատակին առաջնորդելու: Մարդկային իմաստութիւնն ալ բաւական չէ, որովհետև այսօրուան գիտութիւնը վաղուան առաքելն է: Երկնային իմաստութեան շնորհիւ է որ ձկնորսները առաքեալ և հովիւները մարգարէ կը դառնան, որուն կրակովը կը սրբունին թոթով շրթները և որուն երկաթէն կը ձուլուն տկար կամբերը: Մեր եկեղեցւոյ մեծ ճարտարապետներուն, Լուսաւորիչէն սկսեալ, չպակսեցաւ այդ իմաստութիւնը, որոնք երկնային ծորանքներէն ըմպեցին և եղան մատենագիրներ, սուրբեր և մատուակներ երկնային և երկրային բարիքներուն: Սակայն չի բաւեր նաև իմաստութիւնը, անոր պէտք է միանայ գոհողութիւնը, որպէսզի տեսիլքով յղացուած, իմաստութեամբ ճարտարապետուած տունը կարենայ դիմանալ:

Զոհողութեան ոգին միշտ արթուն և կենդանի եղած է մեր դարաւոր կեանքին մէջ: Եթէ յաճախ մեզի պակսած է իմաստութիւնը, սակայն երբեք զոհողութիւնը: Վկայ՝ մեր բիւրաւոր սուրբերն ու նահատակները, մեր արիւնոտ բայց սուրբ պատմութիւնը: Հայ եկեղեցւոյ պատերը իր զաւակներու արեան շաղախով են ամրացած, հայ հաւատքին կանթեղը իր զաւակներու արցունքով է միշտ վառ մնացած: Հայ եկեղեցին ցնդին խղճատանքն է, այն սրբաբարանը՝ ուր հայ կեանքը ամենէն աւելի մարգուցեալ դէպի բարին և կատարեալը, այն գանձարանը՝ ուր պահուեցան մեր հողին և մտքին շնորհները, բայց մանաւանդ փրկութեան տապանը՝ մեր պատմութեան արիւնոտ ծփանքներուն դիմաց:

Ո՞ր հայը, որ փոքր ի շատէ ծանօթ է իր տոհմային պատմութեան և ունի խիղճ, պիտի չընդունէր թէ իբրև ժողովուրդ և իբրև ազգ, տանեօթ դարերէ ի վեր մեր գոյութիւնը կը պարտինք մեր եկեղեցիին: Ինչ որ Հայ եկեղեցին ցարդ կատարած է ազգային կեանքին մէջ և կը կատարէ, պահանջն է իր հողին. և ասիկա անոր համար, վասնզի Աւետարանը մաղաղաթ և հայ գիր ըլլալէ առաջ, Հայ սիրտ է մեր կուրծքերուն տակ. մեր տաճարները մարմարեայ շէնք ըլլալէ առաջ, մեր նահատակներու մարմինները ամփոփող քարէ կայաւաններ են, ըխած մեր երկրի ալքերէն: Առանց Հայ եկեղեցւոյ չեմք զգա-

յութեան, մենք հազիւ թէ հայ ենք: Ահա թէ ինչո՞ւ Դաւրիթեցին կ'ըսէ «ի վերայ աշոյն Սուրբ Լուսաւորչի հաստատեալ կայ ամենայն ազգ հայոց»: Հայ եկեղեցին կրօնական հաստատութիւն մը ըլլալով հանդերձ, իր մէջ միշտ տիրական եղած է ազգայինը: Կրօնքը նոյնացած է մեր ազգային կեանքին հետ և դարձած միևնոյն: Բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդներուն համար կարելի է ըսել թէ անոնք երկու ազգեր են, տոհմային և կրօնական գատորոշումներով. մեր եկեղեցին և ժողովուրդը սեռն և սերտ առէջներով թեզանուած են իրարու. այս իրողութեան մէջ է մեր եկեղեցւոյ ուժը և սրտառուչ հանգամանքը: Հայ եկեղեցին կը նշանակէ հայ զիրը, զրականութիւնը և ճարտարապետութիւնը, երաժշտութիւնը, ծէսը, գումարը մեր հոգիի և մտքի իրագործումներուն, կաթողիկէն մեր իղձերուն և երազներուն, մէկ խօսքով՝ հայ կերպը Աստուծոյ մօտենալու:

* * *

Մարդը, որուն յիշատակը տակաւին թարմ է մեր մէջ, եղաւ մեր վերջի շրջանի մեծագոյն եկեղեցականներէն մին: Արմաշէն կու գար ան, դպրեմանքէ մը՝ որուն հայկական խորքը և Եւրոպական յառաջահայեաց զգացողութիւնը իրարու հետ հաշտ ապրեցան այս դարու սկիզբներուն: Այս նոր ոգիի գոյաւորման մէջ մեծ ըստին ունէին ժամանակին հարկերն ու կարիքները: Օրմանեան և Դուրեան, մին մեթոտի և միւսը ներշնչումի մարդ, գերազանցօրէն ատակ իրագործիչները եղան անոր: Արմաշի մէջ Թորգոմ Սրբազանը առաջին տարիէն Օրմանեանի զուգընթաց ուսուցիչ ունեցած է Դուրեանը, դեռ պատանի, հիացող մը այս վերջինին, զրաւուած անոր իմացական և հոգեկան շնորհներէն: Դուրեանի անձը իր սուրբ մտատիպարը եղած է և զինք առաջնորդած տարիներով իր ճամբուն մէջ: Քիչ անգամ պատահած է որ ուսուցիչ մը այսքան հզօր ազդեցութիւն ունենայ իր ունէ աշակերտին վրայ: Անձին օրինակը շատ յաճախ աւելի անդիմադրելի է քան զիրքերու իմաստութիւնը: Ան Օրմանեանի մեթոտին և Դուրեանի ոգիին ամենէն կատարեալ ներկայացուցիչը եղաւ:

Դիմագծել կարենալու համար զինքը, կարևոր է նկատի ունենալ այն միջավայրը՝ որուն համար կը պատրաստուէր ան իրր եկեղեցական, Դիւրին չէ քանի մը տողերով ճշդել պատկերը այդ օրերուն, որ մեր նոր պատմութեան ամենէն ճակատագրական շրջանը պիտի ըլլար: Երբ Թորգոմ Վարդապետ, իր դպրոցական ընթացքը աւարտելէն յետոյ, իբր վեղարաւոր կը կենար Հայ եկեղեցւոյ սեմին, արեան հեղեղ մը ողողած էր մեր երկրին կարևորագոյն կեդրոնները, ամէն ուր որ հայ կեանքի աշխոյժը և ապագայի մը յոյսը զիրենք զգալի ըրեր էին: Սակայն ամէն ինչ կ'որոտւած չէր դեռ. խաւարին մէջ կայծեր կային իբրև սպասման խորհրդանիշ: Տարիներէ ի վեր սկսուած վերագարթնումի երկունքը կը շարունակուէր նոյնիսկ արիւնին տակ: Ներքին խմորումներ, տենդայոյզ երազներ և դարերու աւերը սրբազրելու ճիղեր կը կազմէին ոգին այդ երկունքին:

Ազգային այս աղէտին դիմաց, հաւատարիմ մեր պատմութեան, դարձեալ Հայոց եկեղեցին էր որ կը ստանձնէր իր դարաւոր դերը, ծիրանի ծովէն բարձրացող կարմիր եղեգնիկի նման, յոյսի ջահի մը պէս կենալու մեր կործանած ժողովուրդի աչքերուն դիմաց։ Աւելին, ան պիտի հաւաքէ, պիտի սփռի, պիտի յուսադրէ։ Արմաշականութիւնը կրօնական իտէալով ժողովուրդին ծառայութեան յօժար հոյլ մը հոգեւորականներ ի սպաս պիտի դնէր մեր եկեղեցւոյ դարաւոր այդ դերի իրազորման։ Ինչ փոյթ թէ ոմանք տարբեր չափ և կշիռ գործածել ուղեն այդ սերունդը դատելու ատեն, զայն վրիպած նկատելով, և այս ի հեճուկս կրօնին։ Զկանխենք պատմութեան դատաստանը, սակայն ճշմարտութիւն է թէ մեր պատմութեան փառքը հիւսող բոլոր եկեղեցական մեծ դէմքերը եղած են որքան կրօնական՝ նոյնքան ազգային։ Յետոյ՝ անիմաստ է պարսաւը ընել մարդոց, որոնց մեծ մասը մեր օրերու արիւնոտ պատմութեան Ղևոնդները եղան իրր հաւատքի և ցեղի նահատակներ։ Ամէն սերունդ տուրք մը ունի իր ժամանակին, երանի անոնց՝ որոնք զոհաբերութեամբ կը վճարեն զայն։ Կրօնական և ազգային ծառայութեան առաջադրութիւններով սկզբնաւորուած այդ գործունէութիւնը պիտի իւրացնէր շուտով եղբարբախտ սերունդի մը բոլոր մտահոգութիւնները, բաժնելով յետոյ անոր արիւնոտ ճակատագիրը։

Թորգոմ Վրդ. Գուշակեան, այս իտէալին արի զինուորեալը, Արմաշէն իսկ սկիզբը ըրաւ իր մօտ կիսադարեան պայքարին, ազգային եկեղեցւոյ ճամբուն վրայ։ Իբրև տեսուչ և յետոյ փոխ-վանահայր Արմաշու Դպրեմանքին, Դուրեանի մեկնելէն վերջ, ան արժանաւոր շարունակողը եղաւ իր նախորդներուն։ Դուրեանի վեհութեան և քաղցրութեան վրայ իր մէջ կ'աւելնար կրօնական շեշտ դիմագիծ և վարչական թափանցողութիւն։ Իբրև կրօնաւոր և վարիչ կրօնական վարժարանին, իր աշխարհայեացքը շատ մօտ եղած է Դուրեանին։ Անցեալի պաշտամունք, կրօնական բարձր ոգի և ժողովրդային ծառայութիւն կը կազմէին իր հաւատքին խարիսխները։ Կը հաւատար անցեալէն դէպի ապագան երկարող մեր ճակատագրին, անոր մէջ զգալով միշտ Աստուծոյ մատը։ Բոլոր դաւանական հանգանակներուն մէջ կ'որոնէր հոգեկան միջուկը. միատեք բան մը ունէր՝ դիւրին չտարագուող, նոյնքան դիւրին չպաղող։ Ոչ զիտութիւն և ոչ արդիականութիւն չէին կրցած զինք թիւրել։ Անցեալի սէրը, կրօնքին զգացումը և ազգին խղճմտանքը որակումներ լոկ չէին իրեն համար, այլ ուժ-զին և զանգուածեղ զգացումներ։ Թորգոմ Սրբազանը հաւատացեալ մըն էր, բայց չեղաւ այդ հաւատքին ոգին եղծող արտաքին խստութեանց ինքզինք ենթարկողը։ Կրօնքը իր մէջ հրամանակարգ ըլլալէ աւելի, մտահայեցողութիւն, յուզում և բարոյական էր, մարդկային յառաջդիմութեան և ազնուացման գերազոյն ազդակը։

Եկեղեցւոյ և ժողովուրդի սպասին մարդը եղաւ և այդ պէտքերուն համար պատրաստեց ինքզինքը զերազանցապէս։ Ասպարէզին հարկադրանքը և իր բեղուն միտքը զինքը զեղեցիկ բարձունքի մը հանած էին, որ պատկառանք կ'ազդէր ամէնուն։ Կը ճանչնար մեր պատմութիւնն ու մատենագրութիւնը իրենց խորութեանը և զեղեցկութեանը մէջ։ Ոչ ոք իրեն չափ կրնար հաղորդ ընել զմեզ անոնց հոգեկան, կրօնական և ցեղային արժէքներուն։ Մեր անցեալ

մեծութիւններու պատկերասրահին մէջ ան կը կենար յուզումով և պատկառանքով: Չոր ու ժամանակազրական չէր ինքը ոչ մէկ նիւթի մէջ: Իրեն անծանօթ չէին նաև օտար մատենադրութիւնը, իմաստասիրութիւնը և զիտական և հոգեբանական ուսումներու որոշ զօտիներ: Իր կեցուածքը այս բոլորի նկատմամբ եթէ մասնագիտական չէր, բայց կ'ընդգրկէր այս բոլորը, խոր ու կարօտագին մտերմութեան մը մէջ: Անիկա մեր սրբազան բեմի աննահանջ, լուրջ ու քաղցրախօս մեծագոյն քարոզիչը եղաւ, մեր վերջին շրջանի սրբազան բեմի իշխանը:

Սակայն իր այս բոլոր շնորհները ի յայտ կու գային մանաւանդ իր պաշտօնին զործօն արտայայտութիւններուն մէջ: Իր կեցուածքը մեր քաղաքական կեանքի և մեր դատի նկատմամբ՝ յարգանք պարտադրող և սրտառուչ էր: Ղևոնդեանց հոգիին հաղորդ՝ ան սկիզբէն հոգիով համաձայն եղաւ մեր ազատութեան ի խնդիր կիրարկուած ջանքերուն և խորունկ եղաւ իր ցաւը մեր վրիպումներուն և աւերներուն հանդէպ: Ճակատագրէն դարձուած այդ բեկորներուն վէրքերը դարմանելու, արցունքը սրբելու, հաւատքը զօրացնելու և յոյսը լուսաւորելու համար ան ըրաւ իր լաւագոյնը: Եզրիպոտ խուժող մազապուրծ տարագրեալներ և Սուէտիոյ զաղթականները կը յիշեն անշուշտ իր հայրական վերաբերմունքը իրենց ցաւի և տառապանքի ամօքման համար: Այս հայրական կեցուածքը ապարախտ սերունդի մը նկատմամբ իր Աւետարանի պաշտօնեայի դիմագիծին կը բերէր առաքելական բան մը. մտքի մարդուն քով սրտի մարդը բնաւ չնուազեցաւ իր մօտ և ասով ան կը դառնար իրական հայրը անժառանգներու: Հայաստանի ցուրտին զոհ չղրկելու համար Նահր էլ-Օմարի շուրջ 1000ի չափ Վանեցի որբերը, անիկա իր թևերուն լայնքով բացաւ իր սիրտը, համոզելու Հ. Բ. Ը. Միութիւնը որ ստանձնէ այս վերջիններուն հոգը: Ինք իր սրտի այս մեծութեան շնորհիւ էր որ յարգանք կը պարտադրէր նոյնիսկ իր հակառակորդներուն:

Երբեք պիտի չմոռցուի մեր պատմութեան մէջ Հնդկաստանի իր նուիրակութիւնը: Հակառակ իր փափուկ առողջութեան, 1916ին ան մէկ ու կէս տարի շարունակ շրջեցաւ Եկեղեցիէն այրիացած այդ վայրերը, Եկեղեցիին սիրով և ազգին կարօտով տաքցնելով զիրենք: Մեծ եղած էր իր ձգած տպաւորութիւնը: Հովուի և իր հօտի այդ հոգեխառնումը զինքը հարստացուցած էին անոյշ յիշատակներով: անոր շնորհիւ անիկա կրցաւ ազգին կարօտեալներուն ի նպաստ հանգանակել պատկառելի զումար մը:

Նոյն ձևով անմոռանալի են Եւրոպայի թեմին կաղմակերպման համար իր ի զործ դրած ջանքերը, իբրև Կաթողիկոսական լիազօր ներկայացուցիչ: Ժողովուրդին հետ ըլլալու, անոր ցաւերը սփոփելու, անոր կարիքները լեցնելու իր անհուն յօժարութիւնը կը քաղցրացնէր բոլոր իր ծանր պարտականութիւնները: Թէ՛ Հնդկաստանի և թէ՛ Եւրոպայի մէջ մեծ յարգանքի արժանացաւ, խանդավառութիւններ ստեղծեց և հոգեպէս մխիթարուեցաւ իր զործին մէջ: Անհուն էր իր տառապանքը մեր ժողովուրդին սպառնացող վտանգներու մղձաւանջին դէմ, որ կը ներկայանար իրեն ձուլման պատկերին տակ, զոր արգիլելու կամ գէթ յապաղելու համար պատրաստ էր տալու ինքզինքը: Տակաւին

պէտք է յիշատակել իր Սերաստիոյ և Եզրպոտոսի առաջնորդութիւնները, որոնք իր գործօն կեանքի տենդագին տարիները կը հաշուեն իրենց մէջ։ Այս երկու թեմերուն՝ իր կրօնական, կրթական և ժողովրդանուէր ծառայութիւնները հատորներ կ'ընդգրկեն։ Շնորհիւ իր նկարագրի մաքրութեան, զոհողութեան ոգիին, հեռատեսութեան և խորունկ ազգասիրութեան, մնաց միշտ ամենատիրական դէմքը։

Մեծ հեռապատկերներ ընդգրկող, բարձունքներու սկեռաքիր մարդն էր։ Նպտտակը իր մէջ ամէն օր ապրող իրականութիւնն էր։ Քանակով քաշուած զիծերու և թիւերով ճշդուած հաշիւներու մարդը չեղաւ, ինչպէս չէին եղած իր մտատիպարները՝ Խրիմեան և Դուրեան։ Խորշանք ունէր կարծես ինքզինքնին կաղապարներու վստահող անհատներէ։ Ան իր այս կեցուածքով կը մօտենար Խրիմեանին, առանց ունենալու այս վերջինին թէև անոյ՝ բայց նուազ ներդաշնակ արտայայտութիւնները։ Թորգոմ Սրբազան արուեստագործուած և զիտուն Խրիմեան մըն էր, աւելի իրատես և զործնական, տողորուած ապագայի կարելիութիւններու մտածումով, ընելու համար ներկան գետին տպագային։ Ան իր այս յատկութիւններով էր որ եղաւ յետ պատերազմեան հայութեան գերազանց դէմքը, իր ուսուցիչին հետ համագոր և համահաւասար։ Իսկ Ս. Ա. Թոռոյ մէջ իր եօթ տարիներու կարճ բայց բեղուն գործունէութիւնը, որ պսակը պիտի մնայ իր ամբողջ կեանքին, կրօնական, կրթական, վարչական և տնտեսական մարզերուն մէջ, իրեն ապահովեցին մեծագոյն տեղերէն մին երուսալդէմի Ս. Ա. Թոռոյ երջանկայիշատակ Պատրիարքներու շարքին։

Մեծ եկեղեցականի իր կոչումը Ս. Ա. Թոռոյ իր զահակալութեան ընթացքին, յայտնարերեց քանի մը մարզերու վրայ։ Անոնցմէ առաջինը Ս. Ա. Թոռոյս Ընծայարանին մէջ իր ի գործ դրած ողիի զգացման, հաւատքի մշակման աշխատանքը։ Իր շունչին տակն էր որ զարգացաւ երջանկայիշատակ Դուրեան Սըրբազանով վերահաստատուած այն գեղիցիլ գործը՝ զոր սկսած էր տակաւին Արմաշէն։ Զարգացած, լուսամիտ և ազգասէր եկեղեցականներու պատրաստութեան մէջ իր անձին օրինակը որքան իր դասերը, իր ոգին և երազները կարելի հաւատարմութեամբ, անիկա ջանաց փոխանցել իր հոգևոր զաւակներուն։ Հայ եկեղեցւոյ անդադար աճող կարիքներու դէմ, ան բանակ մը կ'երազէր հոգեւունէր պաշտօնեաներու, մեր Եկեղեցիին ու պատմութեան մեծ պատկերներովը զօտեպինդ, յօժար զոհողութեան լայն արամադրութիւններով։ Ասոր կը ձգտէին իր վերջին տարիները. իր Աստուծոյ ուզած կեանքը, իրեն համար ըլլալէ աւելի, իր հոգևոր զաւակներուն համար էր կարծես։ Այդ երազը երազն էր նաև իր մեծ ուսուցիչին. ան ալ այդ նուիրական վրիժառութիւնը միայն արժանի կը սեպէր հայ ողիին։ Իր վերջին երեք տարիներուն, իր մարմնական ուժերէն վեր, աններելի ծանրութեամբ աշխատանք կը վերցնէր, երկու երեք դասատուի գործ ստանձնելով։ Իր բոլոր յոգնութիւնները սակայն կախարդանօք իմն կ'անհետանային, երբ զիրքերով ծանրաբեռն կ'անցնէր իր դասերուն։ Անխառն, բարձրաթիշ եկեղեցականն էր այդ բոլորին մէջ. դասէ մը միւսին մտած ժամանակն էր որ ան ընդունեց ճակատագրական հարուածը։ Եղբրական բայց

